

ACHTER DE SCHERMEN

NIEUWSBRIEF VAN HET WILLEM ELSSCHOT GENOOTSCHAP

Van Mies tot Laarmans

Uit de ontstaansgeschiedenis van Elsschots Lijmen

Marcel De Smedt

In dit nummer

Marcel De Smedt
over Lijmen

Joris Gerits
over 'Aan Fine'

Leo De Haes over
Jan van Hattem

Cyriel Van Tilborgh over
het Verzameld werk

Elsschottiana

Elsschots roman *Lijmen* verscheen in 1922-23 in drie afleveringen van het tijdschrift *De Vlaamsche Gids*, en in 1924 in boekvorm. De centrale figuur van het werk is Bohrmann, die klanten lijmt voor zijn *Wereldtijdschrift*. Het hele *Lijmen*-verhaal wordt aan de ik-figuur, de toehoorder, verteld door Laarmans, 'secretaris' en helper van Bohrmann. Laarmans fungeert derhalve als vertelinstantie, als kader waarbinnen de *Lijmen*-geschiedenis haar plaats krijgt.

Mies

In de eerste handschriftelijke versie is er nochtans geen sprake van een raamvertelling, ook niet van Laarmans, behalve dan in de eerste bladzijden in de eerste laag waar 'mevrouw Bohrmann' enkele keren 'mevrouw Laarmans' wordt genoemd. De rol die later aan Laarmans wordt toebedeeld, wordt in de eerste versie van het handschrift opgenomen door Mies, het nichtje van Bohrmann. Deze eerste versie verschilt dan ook grondig van wat uiteindelijk de ons bekende gedrukte versie is geworden. Het thema van het lijmen is in het handschrift wel al volop aanwezig, maar daarnaast is er een tweede thema, de geleidelijk aan groeiende verliefdheid van Bohrmann op zijn nichtje.

Het eerste hoofdstuk in het handschrift heeft als belangrijkste functie Mies te introduceren. Het hoofdstuk beschrijft de reis van mevrouw Bohrmann naar haar op sterven liggende zuster in Gent. Nadat deze overleden is neemt mevrouw Bohrmann contact op met begrafenisondernemer Korthals, spreekt met hem af dat het stoffelijk overschot van haar zuster met de lijkwagen, de 'Korthals xiv', naar Brussel zal worden overgebracht, en keert tenslotte terug met Mies, het dochtertje van haar zuster. Het hele hoofdstuk is als zodanig weggefallen in de gedrukte versie, maar in het derde hoofdstuk van het boek, de passage waarin Bohrmann wordt geconfronteerd met de agenten Lauwers en Hendrickx, verwijst Bohrmann naar het overlijden van zijn schoonzuster en naar de opdracht die zijn vrouw aan Korthals heeft gegeven. Bovendien worden in het boek in het hoofdstuk waarin Bohrmann en Laarmans persoonlijk in contact treden met Korthals, enkele passages overgenomen uit het verdwenen hoofdstuk in het handschrift. Zo bijvoorbeeld is de volgende zinsnede zowel in het manuscript (p. 15) als in het boek te vinden: 'Vroeger werden onze lieve dooden gewoon per spoor verzonden, net als haring. Zij werden gewogen, mijnheer, en moesten op een vrachtbrief, tot eindelijk onze veertien aan dien gruwel een einde heeft gemaakt' (*Lijmen* [1924], p. 64). In het handschrift zegt Korthals aan mevrouw Bohrmann ook nog iets over het balsemen van het lijk, dat hij zal uitvoeren 'volgens het recept der oude Egyptenaren, dat door mijn oudsten zoon ontcijferd is'. In het derde hoofdstuk van het handschrift komt Bohrmann via de chauffeur te weten dat lijkwagen en ziekenwagen, respectievelijk de Korthals xiv en xv, dezelfde wagen zijn. Maar met die wijsheid doet hij niet veel. In de gedrukte versie daarentegen kan hij Korthals op de man af ontmaskeren als een bedrieger die nu eens overledenen vervoert met de Korthals xiv, dan weer zieken met de Korthals xv (*Lijmen* [1924], p. 65-66). Bohrmann kan hem dan ook een formulier laten ondertekenen waarmee Korthals twintigduizend exemplaren van het *Wereldtijdschrift* bestelt, waardoor hij – Bohrmann – niet alleen de kosten voor het balsemen en het voorziene transport niet moet betalen, maar bovendien ook nog eens zeshonderd frank van Korthals te-

goed heeft. We hebben hier met andere woorden een voorbeeld van een gegeven dat reeds in het handschrift aanwezig is, in de gedrukte versie verder werd uitgewerkt, maar – vooral – dat door de ontmaskering van het bedrog en de daardoor mogelijk gemaakte chantage (cfr. de twintigduizend exemplaren) meer op het thema van het lijmen werd betrokken.

Er zijn, afgezien van het eerste hoofdstuk in het handschrift, nog een aantal andere passages die uit de eerste versie verdwenen zijn, met name alles wat te maken heeft met de relatie Bohrmann-Mies, en vooral met de verliefdheid van Bohrmann op zijn nichtje. Zo is er de episode van het ‘Café Suisse’, waarin Mies door haar tante uitgestuurd wordt om oom te gaan halen, maar in het gezelschap blijft hangen; er is de figuur van Jan Smart, de jongen met een ‘vlassigen Christusbaard’ die in de buurt van Mies rondhangt en de manifeste jaloersheid die dit bij Bohrmann teweegbrengt; en er is fotograaf Piepers die Mies vraagt of ze nog niet gaat trouwen met haar oom. Het zijn allemaal elementen die begrijpelijkerwijze samen met Mies uit de gedrukte (Laarmans-)versie dienden te verdwijnen.

Soms is er in het handschrift een kern van een motief aanwezig dat in de gedrukte versie volledig anders werd uitgewerkt. Het bezoek aan een kledingzaak is daar een goed voorbeeld van.

In het manuscript komt na de passage waarin Bohrmann een aantal te lijmen adressen uit het adresboek haalt, de episode waarin hij kennis maakt met Jan Smart, en in hem een rivaal ziet. Wanneer hij Mies over Jan Smart uitvraagt en ‘den wulpschen mond’ en ‘de donkere oogen’ van zijn nichtje ziet, voelt hij dat ‘de pet, het haar, de pijp en de verzen’ van Jan Smart reeds hun werk hebben gedaan, en dat ‘slechts /een massa/ blouses, japonnen, hoeden en corsetten tegen al dat moois van Jan Smart /nog/ konden opwegen.’ Dus gaan ze samen naar de kledingzaak van ‘Lagrange, Richard, C°’. Enkele dames staan naar het uitstalraam te kijken, waarin ‘een kleedje met lichtmauven /satijnen/ ondergrond’ ligt:

‘Het lijfje lag iets hooger dan de rest en scheen zichzelf <- waarachtig> verlangend op te richten, terwijl de rok in tallooze rimpeltjes vloeide, als water onder den wind. /Kraag en mouwen waren afgezet met ragfijne kant die trilde bij ’t minste tochtje dat binnen door den winkel liep’ (hs., p. 79-80).

Wanneer Bohrmann Mies vraagt of ze ’t kleedje hebben wil, en ze daar volmondig bevestigend op antwoordt, had ‘een dronkaard in een kerk [...] niet meer opschudding kunnen maken; vijf paar ogen richtten zich naar Mies en Bohrmann. Nadat Mies hem verzekerd heeft te verzaken aan ‘Jan Smart /en zijn vlasbaard/’, trekt Bohrmann haar de winkel binnen ‘onder ’t /afkeurend/ gemompel van die buiten achterbleven’; geschrikt is: ‘zich afvragend <- of> wat het zijn mocht, zijn minnares, zijn dochter of <- een> zoo maar een snolletje’. Boven de schraping staat: ‘- ’t Is een schandaal’ zei een lange geschminkte met een grooten hoed “zoo’n oude bok met zoo’n kind”.’ Eens binnen werd Mies door ‘zachte vrouwenhanden /aangepakt/’, ‘gedraaid en gekeerd door twee winkeljuffrouwen en een coupouse die onder <- ’t steken van spelden> ’t spelden een hymne zongen op hare oogen, hare tint en op de <- voortb> kleedjes van Lagrange, Richard, C°’ (hs., p. 81).

Met andere woorden, het bezoek aan de kledingzaak is in het handschrift volledig ingepast in het motief van de verliefdheid van Bohrmann op zijn nichtje. In de gedrukte versie bezoekt Laarmans een kledingzaak, maar daarmee houdt de gelijkenis

met het bezoek in het manuscript ook op. De ‘Galeries Internationales’ in het boek blijkt immers een zaak te zijn die reeds vroeger door Bohrmann werd gelijmd, en waar nog altijd gratis pakken te krijgen zijn. De krachtige uitroepen van de directeur in de aard van ‘Nom de Dieu de nom de Dieu! Je ne serai donc jamais quitte avec cette revue du diable’ geven genoegzaam aan hoe in de kledingzaak over het *Wereldtijdschrift* en zijn uitgever wordt gedacht (*Lijmen* [1924], p. 70-72). In het boek is de tekst van de passage anders, ook de situatie is anders; het bezoek aan de kledingzaak wordt er volledig opgenomen in het lijmenmotief.

Wilkinson

Daarnaast zijn er natuurlijk ook heel wat stukken tekst die vanuit het manuscript in grote mate letterlijk in de gedrukte versie terechtgekomen zijn – het gaat tenslotte om twee versies van hetzelfde werk. Wel kwamen de tekstfragmenten in een nieuwe context terecht, en diende een en ander te worden aangepast. We geven een paar voorbeelden.

In afwezigheid van Bohrmann biedt zich de Engelsman J. Wilkinson aan die blijkbaar van plan was zeventigduizend exemplaren van het *Wereldtijdschrift* te bestellen. Handschrift en gedrukte versie lopen aanvankelijk parallel: zowel Mies als Laarmans kunnen niet verhinderen dat de bezoeker de lege kamers van de suite te zien krijgt die zich bevinden achter de naamplaten Redactie, Administratie, Directie en Kas. Wanneer Bohrmann achteraf constateert dat hij de opdracht misgelopen is, denkt hij in de handschriftelijke versie dat zijn vrouw de schuldige is. In zijn uitbarsting tegen haar staan een aantal zinnen die hij in de gedrukte versie tegen Laarmans-de Mattos – de naam die Bohrmann aan Laarmans heeft gegeven – uitroept. Zo bijvoorbeeld: ‘Hadt je hem nog iets anders getoond: den kelder, den zolder, je achterste, wat je maar wil, maar de suite!’ (*Lijmen* [1924], p. 92; hs., p. 55). Verschillend is dan wel:

‘Luister, waarschuwde hij, want als het na dezen weer gebeurt, dan moet je er werkelijk uit, zooals je zeker wel begrijpen zult’ (tegen Laarmans-de Mattos; *Lijmen* [1924], p. 92)

‘- Luistert nu om Godswil’ waarschuwde hij “want als het na dezen wéér gebeurt dan ga je er uit, jij en Cato [d.i. de meid, MDS]’ (tegen mevrouw Bohrmann; hs., p. 56).

Parallel tussen manuscript en publicatie is dan weer dat Bohrmann zegt dat wanneer er bij zijn afwezigheid een bezoeker komt, het antwoord maar moet zijn dat hij ‘met zijn heelen staf naar Rijsel [is] voor de internationale conferentie’. Niemand mag toegang krijgen tot de suite; de bezoekers mogen alleen in de gang komen zodat ze de deuren met de naamplaten zien. Wat voor soort conferentie, dat weet je niet, je weet alleen dat ze ‘internationaal’ is. ‘Trouwens, niet laten uitvragen’, ‘en vooral geen pootjes geven. Schud de menschen als rupsen van je af, dan pas kruipen ze naar je toe’. Ga niet buiten je conferentie. En Rijsel, niet Luik, Gent of Antwerpen,

‘want sommigen zouden aan ’t telefoneeren kunnen gaan, of ’t misschien wel in hun hoofd krijgen, mij even na te rijden. Rijsel is over de grens, minder bekend en toch niet te ver, zoodat zij mij ’s avonds weer op den boulevard kunnen ontmoeten zonder stuipen te krijgen. Dus Rijsel, niet? Voor meerdere zekerheid zal ik het voor je opschrijven.

Hij ging naar 't Muzeum, kwam terug met een stuk zeep in de hand en schreef met groote drukletters RIJSEL op den spiegel' (*Lijmen* [1924], p. 92-93; hs., p. 56 en 57).

In het manuscript zal Mies vervolgens aan haar oom meedelen dat zij het was die Wilkinson te woord gestaan heeft, en dat zij derhalve voor het onheil verantwoordelijk is. Het is een onthulling die Bohrmann heeft 'getroffen als een beroerte'. Niettemin zal hij weldra zijn nichtje als 'secretaresse' in dienst nemen en haar in een belangrijke monoloog, een toespraak die trouwens alweer parallel loopt met de woorden die Bohrmann tot Laarmans spreekt, inwijden in de geheimen en de knepen van het lijmen. Ter linkerkant heeft Elsschot hier nog een lange passage van een vijftal bladzijden ingelast over de verdere wederwaardigheden met de spiegel. Door de schikking van de bladzijden is het duidelijk dat deze passage achteraf, na het schrijven van de 'toespraak', is ingelast.

Met de spiegel gaat Mies overigens haar oom nog danig plagen. Wanneer Bohrmann 's avonds uit is, maakt de meid Cato de spiegel schoon, doch Mies vervangt 'Rijssel' door 'Gheel' ('Daar komt oom met zijn zeventig duizend exemplaren tóch <-nog> terecht'). Als Bohrmann om half één 's nachts behoorlijk in de wind thuiskomt, en nog een stukje gaat eten, bemerkt hij de spiegel

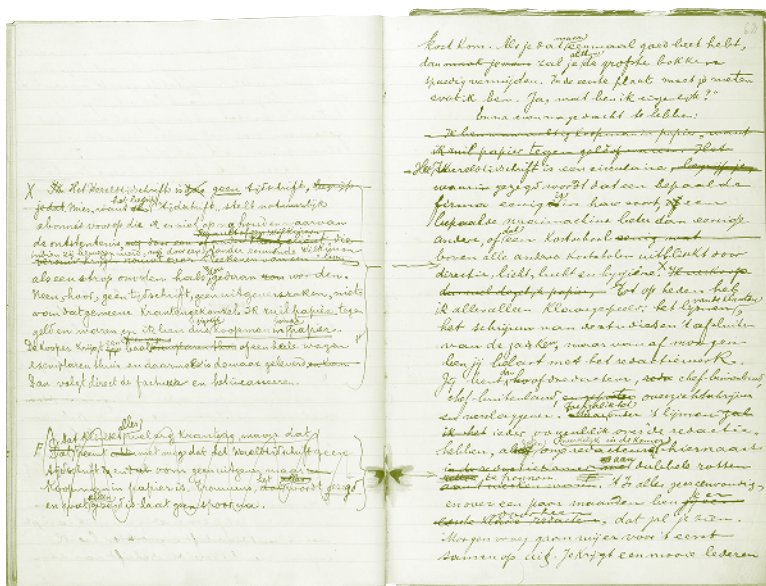
'waar Gheel hem tegengrijnsde. Met de beschikbare thee spoelde hij door wat hij in zijn mond had, klom op een stoel en haakte den spiegel van den muur. Bohrmann was wel bedronken, maar toch was hij er zeker van dat hij Rijssel geschreven had' (hs., linkerkant van p. 67).

Bohrmann is ervan overtuigd dat zijn vrouw hem weerstreeft, hij neemt de spiegel mee naar boven, loopt tegen een stoel aan en laat de spiegel stukvallen. Tegen zijn vrouw schreeuwt hij 'Denk je nu waarachtig dat ik mij voor den gek laat houden?', maar alras komt Mies in haar 'fijn nachtjaponnetje' verklappen dat zij 'Gheel' op de spiegel heeft geschreven. De nachtkledij van Mies en van tante is in het handschrift overigens kostelijk beschreven (hs., p. 68 en 69 telkens op de linkerkant).

Het mag evenwel duidelijk zijn dat deze hele 'spiegel'-episode, die er blijkbaar op gericht was te beklemtonen dat Mies haar oom ongestraft kon voor de gek houden, geen enkele functie meer zou hebben in de Laarmans-versie. Ze is dan ook volledig verdwenen uit de gedrukte tekst.

Het Wereldtijdschrift

Zoals gezegd volgt op de ramp met Wilkinson zowel in het manuscript als in de gedrukte versie de grote toespraak van Bohrmann over de regels die bij het lijmen moeten worden toegepast. We hebben vroeger reeds uitvoerig stilgestaan bij de manier waarop Elsschot in het manuscript deze passage van schrijflaag naar schrijflaag verder heeft uitgebreid, maar we zullen de essentie ervan hier nog even herhalen. Het is trouwens een cruciale passage in het geheel, een passage die met de bewerkingen en uitweidingen in het handschrift, integraal in de gedrukte tekst is terechtgekomen, zij het in de nieuwe context van de Laarmans-versie. We zien hier ook de werkwijze van de auteur op z'n best: Elsschot blijkt niet zozeer de schraper te zijn, maar de schrijver die een kern, een motief, een thema steeds verder uitdiept en uitwerkt, interlineair, in de marge, op de linkerpagina, etc.

Het handschrift van *Lijmen*, p. 62 (particuliere collectie).

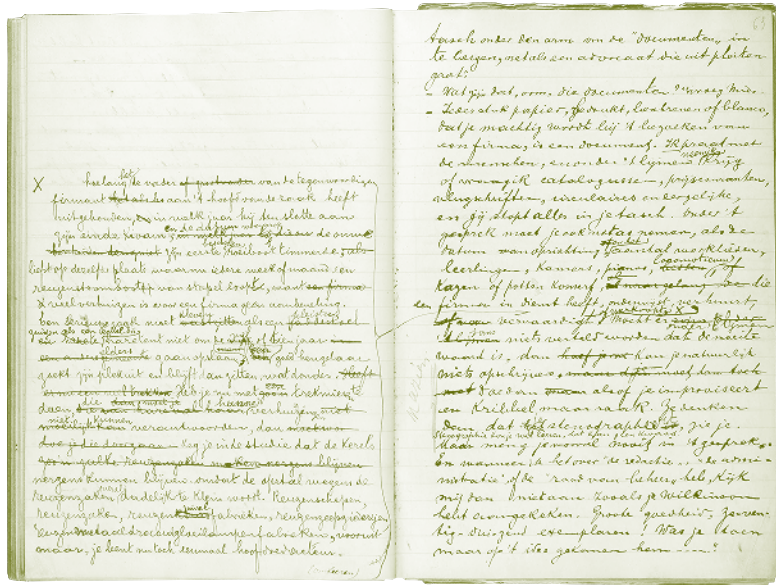
Bohrmann heeft op een mooie morgen zijn nichtje aan een bureau in de 'directiekamer' geïnstalleerd, en richt zich tot haar met de woorden: 'Om blunders te voorkomen als die met Wilkinson is het noodig dat je zoo spoedig mogelijk begrijpt <- wat het Wereldtijdschrift eigenlijk is> hoe ik eigenlijk met het Wereldtijdschrift aan den kost kom'.

'Het Wereldtijdschrift is een circulaire <-, begrijp je,> waarin gezegd wordt dat een bepaalde firma eenig <-is> /is/ in hare soort, <-of> een bepaalde naaimachine beter dan eenige andere, of /dat/ een kostschool <- eenig wat> boven alle andere kostscholen uitblinkt door directie, licht, lucht en hygiëne.' (hs., p. 62)

Ter linkerkant heeft de auteur een passus geschreven die op deze plaats in de tekst op de rechterkant moet worden ingelast. Bohrmann zegt er dat het *Wereldtijdschrift* geen tijdschrift als dusdanig is, dat hij er geen abonnees op na houdt, en dat hij in feite 'koopman in /bedrukt/ papier' is. In de gedrukte tekst – tijdschrift- zowel als boekversie (*De Vlaamsche Gids*, p. 397; *Lijmen* [1924], p. 96) – voegt Elsschot nog een zinsnede toe waarin Bohrmann zegt dat verzoeken om een abonnement de prullenmand ingaan.

Vervolgens stelt Bohrmann in de eerste laag van het handschrift Mies aan tot 'hoofdredacteur, <-reda> chef-binnenland, chef-buitenland, <-en reporter> overzichtschrjver en verslaggever.' In de tijdschriftversie wordt Laarmans bovendien: corrector en incasseerder. Trouwens, 'aan dat incasseeren zal je plezier beleven' (*De Vlaamsche Gids*, p. 397). In de eerste druk wordt daar een hele passus aan toegevoegd waarin Bohrmann het plezier van dat incasseren uitlegt. Het incasseren is immers het uur van de waarheid: je komt om hun geld, en dat vergeven zij (= de gelijmden) je nooit (*Lijmen* [1924], p. 97).

Reeds in de eerste laag van het handschrift zegt Bohrmann dat Mies 'een mooie lederen tasch' krijgt om er de 'documenten' in op te bergen zoals daar zijn: 'catalogussen, prijscouranten, vlugschriften, circulaire en dergelijke, [...]'. (hs., p. 62-63). In de gedrukte versie gaat Bohrmann dieper in op de nuttelosheid van deze folders ('dien rommel'), want hij heeft een vijftigtal typische studies liggen die zijn voorganger, 'een Franschman', dertig jaar geleden geschreven heeft. Doch het opbergen van de folders van

Het handschrift van *Lijmen*, p. 63 (particuliere collectie).

de gelijmden heeft een symbolische waarde: ‘de mensen voelen zich gevleid als je tuk bent op hun papieren, waar gewoonlijk hun fabriek op staat, of hun vader of zoo.’ En de folders hebben in zekere mate een juridische waarde: het zijn bescheiden ‘die tot op zekere hoogte bewijzen dat de mensen in kwestie ons werkelijk met het schrijven van een studie hebben belast.’ (*De Vlaamsche Gids*, p. 398; *Lijmen* [1924], p. 98-99).

In de eerste handschriftelijke laag raadt Bohrmann Mies aan onder het lijmen allerlei notities te nemen: de datum van oprichting, aantal werklieden, leerlingen, kamers, piano’s, locomotieven, kazen of potten conserven die een firma in dienst heeft, onderwijst, verhuurt, vervaardigt of verkoopt. Als er niets gezegd wordt dat de moeite waard is, moet ze maar wat neerkribbelen, ze denken dan dat ze stenografeert (hs., p. 63).

Ter linkerkant heeft Elsschot een prachtige passage bijgeschreven, waarin de aard van het lijmen verder wordt uitgelegd. Alnaargelang van de situatie moet Mies een artikel schrijven dat aan de omstandigheden aangepast is: veel verhuizen is voor een firma geen aanbeveling; anderzijds moet een firma misschien verhuizen omdat de ruimte te klein wordt, enzovoorts. Je kan het hebben over firmanten die te algemeen bekend zijn om erover uit te weiden, waarop je dan ‘de onmogelijkste bijzonderheden’ kan laten volgen, ‘want gewoonlijk weet niemand iets van ze af’. In een toegevoegde alinea op de rechterzijde licht Elsschot hier een en ander toe wat die ‘bijzonderheden’ betreft: je zegt bijvoorbeeld hoe laat Hooikaas Junior opstaat, dat hij slechts water drinkt ofschoon hij een uitstekende wijnkelder heeft, of dat hij een adelaarsblik heeft die de concurrentie doet beven.

Op de linkerkant vervolgt Bohrmann dat vooral de jubilarissen niet mogen vergeten worden. En:

‘Heeft men op ‘t oogenblik geen jubilaris in voorraad, dan haal je een paar grappen aan van een die dood is. <- Bij> Zijn dienstjaren kan je dan gerust /met/ een kwart eeuw aandikken, omdat de man het toch niet <- meer > tegenspreken zal. Dan de snoezige werkmanwoninkjes met de frissche tuintjes, de keurig nette schaftlokalen met de <- heerlijke> lekkere soeplucht, de fabrieksfanfare en het koor van dankbare werklieden.’ (hs., p. 63-64 + linkerkant).

Het is duidelijk dat Bohrmanns ‘toespraak’ van laag naar laag, van versie naar versie steeds verder uitgebreid is, en dat de idee van het lijmen aldus steeds meer vorm heeft gekregen.

Van Ganzen

Het hoofdstuk over de pogingen die Bohrmann doet om meubelmaker Van Ganzen te lijmen (*Lijmen* [1924], p. 125 en vlg.) is een ander mooi voorbeeld van transpositie van een passage die reeds voluit in de Mies-versie aanwezig is, naar de Laarmans-versie. Hier en daar diende natuurlijk ook weer wat aangepast te worden aan de nieuwe context.

Het begin van de passage is volkomen anders in manuscript en boek. In het manuscript is de Van Ganzen-episode geen apart hoofdstuk, en volgt ze op een passus waarin de verliefde Bohrmann die jaloers toeziet op mogelijke belagers, Mies waarschuwt voor Jan Smart, de dichter met de pijp en het lang haar. Het begin van de passage luidt in het handschrift als volgt:

‘Nadenkend wandelde Bohrmann verder, tot voor een grooten meubelwinkel.

– Je moet weten wat je doet, Mies” sprak hij. “Maar denk er om dat /je met/ Jan Smart hoogstens op honderd prettige nachten rekenen kan, en dan nog lang niet allen even prettig. [...] Spoedig zit je met een kind, [...] en dan neemt hij zijn knuppel en zijn pijp weer op en gaat er dagen lang tusschen uit. Misschien slaagt hij er in aan den kost te komen, maar van Lagrangekleedjes <- is dan> zal geen spraak meer zijn. Je zal achter je eigen buik <- moeten> aanloopen en dag in dag uit moeten boenen, koken en wasschen zonder je haar behoorlijk te kunnen opmaken. Blijf je daarentegen bij oom, dan krijg je niet alleen heerlijke kleedjes en hoeden, maar metertijd ook een auto en later al mijn geld. Ja, Mies, je krijgt alles van mij, als je /in Godsnaam/ maar niet weggaat ....”

– Hier woont Charles Van Ganzen, meubles anciens en modernes. Spécialité chambres à coucher style Louis XV. Laten wij even kijken of hij niet bijt”. En Bohrmann ging binnen, gevolgd door zijn secretaresse.’ (hs., p. 84).

In een andere ductus en in zwarte inkt (de tekst rechts is hier in blauwe inkt) heeft Elsschot het begin van het Van Ganzenhoofdstuk in de Laarmans-versie op de linkerkant neergeschreven. Het is in grote trekken de tekst zoals hij in de gedrukte versie is terechtgekomen:

“s Namiddags <-kwam> bracht Bohrmann een <-zw> mooie zwartlederen tasch mede die hij mij <-ter> onder den arm stopte, waarna ik met jas aan en hoed op nog eens in ‘t midden van de directiekamer moest gaan post vatten. [...]

– Ik begin al aan je nieuwe verschijning te wennen, de Mattos” [...] verzekerde hij.’ (hs., p. 84 linkerkant).

De wederwaardigheden in de winkel van Van Ganzen verlopen vrij parallel in de beide versies. Bohrmann stuurt een verkoperster die precies wil weten waarom hij Van Ganzen zelf wil spreken, weg met een nietszeggend antwoord, waarop in de gedrukte versie Laarmans-de Mattos oppert: ‘– Ik geloof dat ze eigenlijk wilde weten WAAROM u mijnheer Van Ganzen verlangt te spreken, mijnheer, waagde ik fluisterend.’ en Bohrmann antwoordt: ‘– Zeker, jongen, antwoordde Bohrmann zacht. Maar ik kan toch niet antwoorden dat ik kom om Van Ganzen te lijmen, [...]’ (*Lijmen* [1924], p. 128). In het handschrift luidde het:

‘Ik geloof dat <- die juffrouw>> jonge dame> ze eigenlijk wilde weten waarom u mijnheer Van Ganzen verlangt te spreken, oom” merkte Mies op.

– Zeker, lieveling” <- antwoordde> fluisterde Bohrmann. “Maar ik kan toch niet <- zeggen> antwoorden dat ik <- Van Ganzen> kom om Van Ganzen te lijmen.’ (hs., p. 86).

Als tweede ‘gezant’ komt een jong kereltje ‘in een stofjas’ vragen naar het doel van Bohrmanns bezoek. Deze ‘liet het mannetje naderbij komen, gaf hem gelegenheid Mies eens goed aan te kijken [zoals het in het handschrift staat] en vroeg toen met opgetrokken wenkbrauwen of hij <- werkelijk> heusch de eer had met <- den heer> mijnheer Charles Van Ganzen te spreken’ (hs., p. 86-87). In de gedrukte versie zou het weinig zin gehad hebben het kereltje Laarmans-de Mattos goed te laten bekijken. Daar wordt het dan ook: ‘Mijn patroon liet het mannetje naderbij komen, geeuwde zwierig en vroeg toen met opgetrokken wenkbrauwen [...]’ (Lijmen [1924], p. 129).

Nadat Bohrmann ook deze ‘gezant’ heeft weggestuurd, verschijnt vervolgens nog de boekhouder; tenslotte Van Ganzen zelf, zichtbaar kokend en een en al zenuwen. Vooraleer het evenwel zo ver is, heeft Elsschot ter linkerzijde op het handschrift een alinea bijgeschreven waarin staat dat de winkeljuffrouwen, ‘die zeker wisten dat de voorraad tusschenpersonen nu uitgeput was’, weer op hun kruk gaan zitten, ‘ieder op de plaats die haar voor ’t wachten op klanten was voorgeschreven.’ (hs., p. 89 linkerzijde).

Wanneer Bohrmann Mies als zijn secretaresse voorstelt, kan Van Ganzen het

‘niet nalaten even te buigen <- bij ’t zien van> toen hij <- den smakenden blik ontmoette> geraakt werd door den gloed die hem uit de oostersche oogen van Mies tegemoet kwam, en door den glimlach van haren mond, die zich vertrok alsof zij /doende was/ de ontvangst <- onderging waar zij stond te wachten> te ondergaan waar zij stond <- te wachten>’ (hs., p. 90).

Ook hier weer diende Elsschot een en ander te wijzigen in de gedrukte versie. Door de aanblik van Laarmans is Van Ganzen allerminst geraakt, integendeel, hij wierp ‘een hatelijken blik

op mijn nieuw pak. Even kwam er een wilde flikkering in zijn oogen, [...]’ (Lijmen [1924], p. 133).

Van Ganzen blijkt evenwel niet te lijmen te zijn, althans niet voor publiciteit; misschien wel voor vrouwelijk schoon, want wanneer Bohrmann aankondigt dat hij vast nog eens terugkomt:

‘Waarom niet” zei Van Ganzen met een blik op Mies, “maar kom <- u> dan liever ’s namiddags tusschen vijf en zes want ’s ochtends heb ik weinig tijd. <- En kom u[?] dan maar gerust En vergeet dan niet mee te komen jonge dame> <- Of> /En/ zend /eerst/ uwe secretaresse, om dag en uur te bepalen, dat is nog beter ...’ (hs., p. 93).

In de gedrukte versie luidt het begrijpelijkerwijze enigszins anders: ‘Wel zeker, stemde Van Ganzen toe, u kunt gerust nog eens een praatje met mij komen voeren, maar dan na vijven, anders heb ik het te druk. Maar aan publiciteit doe ik op ’t oogenblik niet, besloot hij met een blik op mijn lederen tasch’ (Lijmen [1924], p. 137).

Lauwereyssen

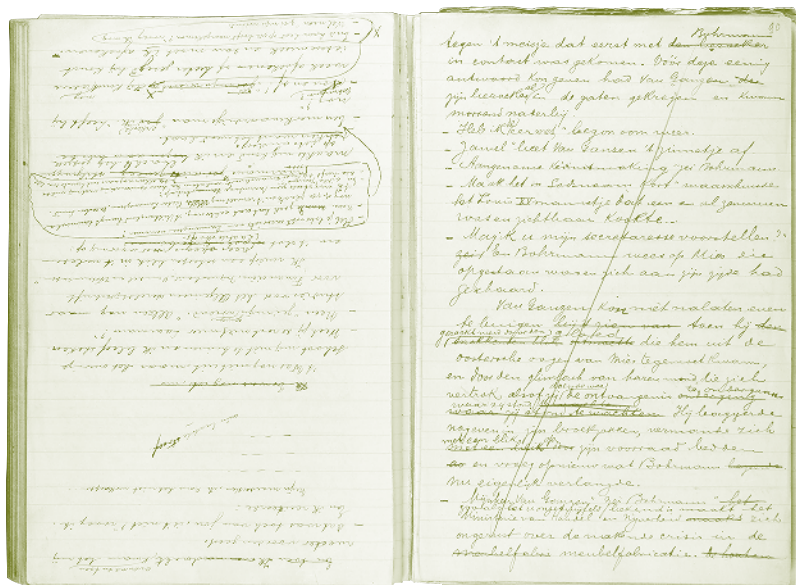
De Mies-versie eindigt in feite vrij abrupt met het bezoek van meester-smid Lauwereyssen, die Bohrmann komt vragen de bestelling van de honderdduizend exemplaren van het *Wereldtidschrift* geheel of gedeeltelijk te annuleren. Natuurlijk lukt dit niet, maar Bohrmann heeft in de Mies-versie blijkbaar zo op de man weten in te praten dat die ‘opgewekt’ naar huis stapt.

Bij het schrijven van deze passage heeft Elsschot het cahier gedraaid en in omgekeerde richting op de linkerpagina verder geschreven (hs., p. 139). Op een nieuwe pagina (direct volgend op de laatste pagina van de Mies-versie) start dan hoofdstuk x van de Laarmans-versie, zonder titel in het handschrift, in het boek getiteld ‘Redactiewerk’. De tekst loopt door over de volgende (linker)pagina’s, en wanneer op deze pagina’s reeds een of ander was bijgeschreven ter aanvulling van de tekst op de rechterpagina, werd de betreffende bladzijde gewoon overgeslagen. Het is daarbij merkwaardig dat de zinsnedes en alinea’s op de linkerpagina niet alleen aanvullingen bij de oorspronkelijke Mies-versie zijn, maar in een paar gevallen ook duidelijk uit de Laarmans-versie stammen (cfr. b.v. hs., p. 133).

Dit is in ieder geval een bewijs dat Elsschot deze wijzigingen op de linkerbladzijden reeds heeft aangebracht alvorens de laatste hoofdstukken van de Laarmans-versie in het handschrift neer te schrijven.

In het tiende hoofdstuk is het redactiewerk voor het artikel over begrafenisondernemer Korthals aan de orde, onderbroken door het bezoek van Lauwereyssen, waarmee de Mies-versie was geëindigd. De passus wordt nu evenwel anders uitgewerkt. Zo komt nu ook fotograaf Piepers langs met de foto’s die het artikel over de firma Lauwereyssen moeten vergezellen, zodat Bohrmann ze aan de smid kan tonen. Deze ‘bekeek zichzelf met iets als verachting op zijn gezicht’ (Lijmen [1924], p. 212), en begrijpt maar al te goed dat er aan de bestelling niets meer kan worden veranderd.

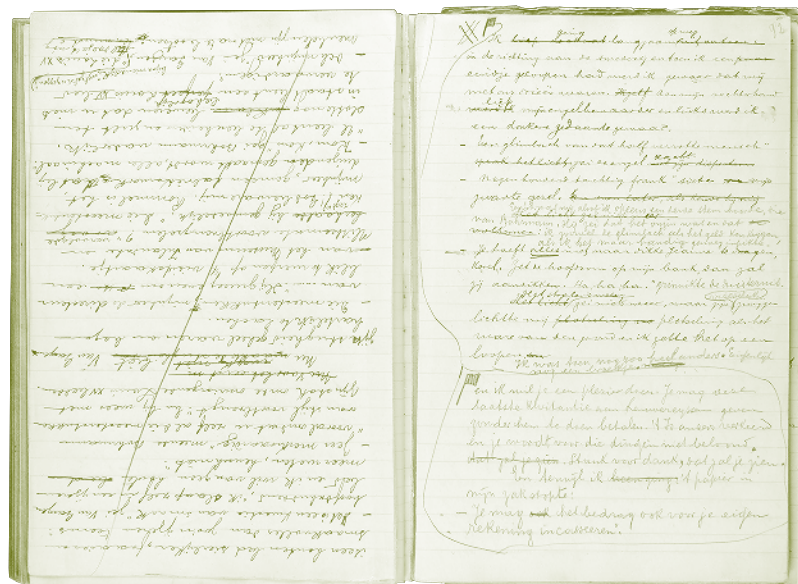
De rest van het hoofdstuk besteedt verder aandacht aan het Korthals-artikel, en eindigt met een telefoon van mevrouw Lauwereyssen, zuster van

Het handschrift van Lijmen, p. 90 (particuliere collectie).

de smid. Bohrmann breekt de verbinding af, en wanneer even later de telefoon opnieuw gaat, neemt hij niet op. Het stuit hem immers tegen de borst steeds opnieuw te moeten zeggen dat zij de exemplaren krijgen zal, ‘al belde zij den baarliken duivel op’ zoals het in het boek staat (*Lijmen* [1924], p. 219); in het manuscript luidt het nog ‘al belde zij ook de Koning op’ boven het doorstreepte ‘al belde ze dertigduizend abonnés van Brussel op’ (hs., p. 119 linkerkzijde).

Hoofdstuk xi handelt in hoofdzaak over het bezorgen van de wagens met de afleveringen van het *Wereldtijdschrift* bij

Het handschrift van *Lijmen*, p. 92 (particuliere collectie).

Lauwereyssen. Waarbij het opvalt dat zich middenin de tekst twee pagina’s bevinden die kennelijk de kladversie zijn van de Laarmans-versie van het einde van het negende hoofdstuk, daar waar Bohrmann en Laarmans het bezoek aan de firma Lauwereyssen afsluiten. Ook binnenin dit fragment heeft Elsschot een uitweiding over het oprichten van een naamloze vennootschap voor de firma bijgeschreven, waarnaar hij middels een aantal kruisjes verwijst (hs., p. 100 en 101 linkerkzijde).

Hoofdstuk xii gaat over het ‘incasseeren’, het innen van het geld bij mevrouw Lauwereyssen. Dit is werk voor Laarmans, het is immers ‘een goede school’ voor hem – dixit Bohrmann. De karwei stuit Laarmans danig tegen de borst, en bij iedere inning moet hij zich eerst moed indrinken bij ‘dikke Jeanne’, de herberg tegenover de firma Lauwereyssen. Voor de laatste geldincassering wil Bohrmann wel een geste doen: Laarmans kan Lauwereyssen de kwitantie geven zonder dat hij moet betalen. Waarop Laarmans zonder meer naar Lauwereyssen kan gaan. Althans zo staat het oorspronkelijk in ‘t handschrift (hs., p. 95 linkerkzijde). In een tweede laag laat Bohrmann Laarmans de keuze: hij mag de laatste kwitantie ook voor eigen rekening incasseren. Een paar bladzijden verder schrijft Elsschot een uitbreiding van deze passage tot de passus waarin Laarmans op weg naar de firma Lauwereyssen wordt bekoord (hs., p. 92). Een verwijzingsteken geeft de plaats aan waar de toevoeging thuishoort op de oorspronkelijke pagina. Laarmans hoort diverse stemmen: zijn schutsengel stelt een glimlach van de arme mevrouw Lauwereyssen in ‘t vooruitzicht; een ‘zwarte gezel’ daarentegen sist ‘negen honderd tachtig frank’,

waarvan je het grootste gedeelte kan op de bank zetten. In een volgende fase bijgeschreven is de alinea waarin Laarmans de stem van Bohrmann *himsel*f hoort, die beweert dat Laarmans zowel de glimlach als het geld kan krijgen, als hij ‘het maar handig genoeg inpikte’. ‘Het stralend wezen’, de schutsengel zwijgt, en Laarmans zet het op een lopen (richting Lauwereyssen). Vervolgens schraapt Elsschot de oorspronkelijke alinea over het aanbod van Bohrmann, herschrijft ze op de toegevoegde pagina, en plaatst ze met een verwijzingsteken vóór de alinea over Laarmans’ bekoering. De uitweiding wordt afgesloten met de bedenking: ‘Ik was toen nog zoo heel anders. Eigenlijk nog een broekje’. Laarmans zal inderdaad het geld niet voor zichzelf incasseren en de betaling aan mevrouw Lauwereyssen kwijtschelden; deze weigert het geld evenwel, zodat Laarmans het wel moet meenemen. Terloops: in het handschrift zegt mevrouw Lauwereyssen: ‘Steek het geld op zak, mijnheer, [...]’ (hs., p. 94 linkerkzijde), terwijl we in de gedrukte versie lezen: ‘Steek het geld op, mijnheer, [...]’ (*Lijmen* [1924], p. 243).

De hele passage, met de herschrijvingen en uitweidingen, is in de gedrukte tekst terechtgekomen. De oorspronkelijke passage toonde aan dat Bohrmann in feite toch nog een zeker medelijden had met mevrouw Lauwereyssen, anderzijds illustreerde ze de koppigheid van de dame. Maar door de herschrijvingen en uitweidingen voegt Elsschot een belangrijk element toe: Laarmans wordt door Bohrmann voor een dilemma geplaatst: kwijtschelding van de laatste afrekening of het geld voor eigen rekening incasseren. Maar Laarmans blijkt nog niet uitgegroeid te zijn tot een handige Bohrmann; in feite is hij nog ‘een broekje’. In die zin is de uitweiding functioneel in de context van het verhaal.

Het hoofdstuk eindigt ermee dat Bohrmann Laarmans het geïncasseerde bedrag schenkt, en de nodige afspraken maakt, want Laarmans moet voortaan alleen op pad. Bohrmann zelf gaat ‘een zaak in pillen tegen den hoest’ opstarten (*Lijmen* [1924], p. 245). De winst wordt gedeeld. Merkwaardig is dat de laatste alinea van dit hoofdstuk helemaal elders in het manuscript staat, ergens op een linkerpagina in het hoofdstuk over de agenten Hendrickx en Lauwers. De tekst ervan komt erop neer dat Laarmans tien jaar geleden ‘alleen aan ‘t zeulen gegaan’ is, zodat de helft van de periode van twintig jaar die met Bohrmann was afgesproken, achter de rug ligt.

Het is trouwens opvallend – we zezen er reeds op – dat Elsschot op sommige plaatsen in de Mies-versie van het manuscript op de linkerpagina fragmenten van de Laarmans-versie noteerde: meestal kleinere, maar soms ook wat langere fragmenten. Zo is er een stuk van drie bladzijden dat in het boek het eind van hoofdstuk zes wordt, en waarin Bohrmann, na een aantal te lijmen adressen te hebben opgezocht in een adresboek, Laarmans enkele wetenswaardigheden uit het lijmvak (in een geschrapte zin noemt hij ze ‘de twaalf artikelen van je nieuwe geloof’) bijbrengt. Het fragment staat tegenover de bladzijden waarop de beschrijving te vinden is van de aankoop van een kleedje voor Mies in de winkel van ‘Lagrange, Richard, C^o’ (hs., p. 78-81 linkerkzijde). De eerste zinnen van wat in het boek (dus in de Laarmans-versie) hoofdstuk zeven over Charles Van Ganzen zal worden, staan in de Mies-versie van het handschrift dan weer precies tegenover de pagina waarop de Van Ganzen-episode begint (hs., p. 84 linkerkzijde). Zo is op de linkerpagina tegenover de fotosessie in de Mies-versie, de opmerking aan Laarmans vanwege fotograaf Piepers over de ‘piano’s’ bijgeschreven (hs., p. 133 linkerkzijde). Bij het voorlezen van het artikel over de firma Lauwereyssen hadden zowel Mies als

In het boekenrek van de minister

Anciaux kreeg daarna van boek.be nog een rondleiding langs enkele uitgeverijen. Zij boden hem elk een boek aan dat onmisbaar is in het boekenrek van de minister. Hierdoor mocht hij met de nieuwe bloemlezing uit het werk van Johan Anthierens en met het *Verzameld werk* van Willem Elsschot terug naar huis.

Inge Schelstraete, 'Vlaamse Gemeenschap adopteert Gouden Uil'. In: *De Standaard* (2 november 2005).

Laarmans immers een enkele maal 'piano's' uit een vorig lijmartikel in plaats van 'keukenliften' laten staan.

Het afscheid

Volgt dan het slothoofdstuk, in het boek getiteld 'Het afscheid' (*Lijmen* [1924], p.247-253). Uit het manuscript blijkt duidelijk dat Elsschot op deze bladzijden 'gewrocht' heeft. Er zijn stukken van een drietal versies, met daarbinnen verscheidene schrijflagen.

In wat allicht de eerste versie is krijgen we min of meer het begin van het hoofdstuk zoals het in het boek terechtgekomen is, zij het met verwijzing naar een ander moedergedicht; het gedicht zelf staat op een aparte bladzijde (hs., p. 141). In de gedrukte versie staat inderdaad een ander gedicht, waarvan de eerste, en de aanzet tot een tweede strofe te vinden is in wat we een 'tweede', of althans een aanvullende versie kunnen noemen en die ergens anders in het manuscript staat (hs., p. 46-48 linkerzijde). Daar volgt eveneens de passus over de moeder van de ik-figuur plus het toegeven van de ik-figuur aan de vraag van Laarmans het gedicht verder te reciteren, waardoor een allusie op de opengesperde muil van het *Wereldtijdschrift* mogelijk wordt. Vervolgens komen daar ook een paar fragmenten die niet in de eerste versie staan. Het gaat om Laarmans' vraag naar de financiële toestand van de ik-figuur, en naar zijn wedde per 'krukuur', per uur dat hij op een kruk op kantoor doorbrengt. Beide fragmenten zijn ook niet opgenomen in de paar bladzijden netversie die helemaal achteraan in het handschrift zitten (hs., p. 140 en 142). Ze zijn wel in de gedrukte tekst terechtgekomen (*Lijmen* [1924], p. 250-251). De functie van deze ingeschoven fragmenten is duidelijk te maken dat de ik-figuur in niet al te rooskleurige financiële toestand verkeert, zodat des te gemakkelijker aanneembaar wordt dat Laarmans hem weldra zal aanbieden zijn secretaris te worden.

Tenslotte volgt dan in de eerste versie de mededeling dat Bohrmans pillenbedrijf floreert, plus zoals gezegd het aanbod aan de ik-figuur Laarmans te assisteren (hs., p. 89-90). In de boekversie (nog niet in de tijdschriftversie) zijn daar nog een paar alinea's aan toegevoegd, waarin Laarmans voorstelt een contract te tekenen en de ik-figuur daarop ijlings wegvlucht (*Lijmen* [1924], p. 253).

Het is opvallend dat de levering van de exemplaren bij de firma Lauwereyssen plus het pijnlijke 'incasseeren' van de bedragen niet voorkomen in de eerste handschriftelijke versie, de Mies-versie, en dat deze episodes pas in de Laarmans-versie worden beschreven.

Jan van Hattem betoogt in zijn biografie over Elsschot dat de auteur in de jaren 1914-1918 werkte aan het eerste concept van

Lijmen (de Mies-versie dus). Tevens beweert hij dat Elsschots zakenpartner in de reclamewereld Léonce Leclercq model heeft gestaan voor Bohrmann. Welnu, begin van de jaren twintig moet Elsschot niet zozeer van het reclamevak, dan wel van het 'lijmen' als dusdanig zo'n grondige afkeer gekregen hebben, dat hij het werk heeft herschreven. Het boek werd veel autobiografischer, en de auteur kon daarin zijn probleem met de navrante kanten van het lijmen van zich afschrijven. Misschien moeten we het feit dat het leveren van de exemplaren en het incasseren pas in de Laarmans-versie opduiken, zien in het perspectief van Elsschots groeiende onvrede met het lijmen als zodanig.

Besluit

Welke zijn nu de belangrijkste conclusies die we uit onze uitstap in het *Lijmen*-handschrift kunnen trekken?

Vooreerst is de transformatie van de oorspronkelijke (Mies-) versie naar de (Laarmans-)versie structuurtechnisch een vondst. Door de raamvertelling wordt het hele werk in de ik-vorm getransponeerd en komt de lezer rechtstreeks binnen in de denkwereld van Laarmans, en langs die weg tevens in die van Bohrmann. Tegelijkertijd heeft het *Lijmen*-verhaal een veel hechtere structuur gekregen doordat een tweede thema, de verliefdheid van Bohrmann op zijn nichtje, uit het gezichtsveld verdwijnt, en de hele geschiedenis op het 'lijmen' zelf kan worden geconcentreerd.

En ook in het handschrift van *dit* werk van Elsschot hebben we kunnen constateren hoe hard de auteur aan zijn teksten gewerkt en gevild heeft, hoe hij zijn verhaal op een aantal plaatsen in verschillende lagen van het manuscript steeds verder heeft uitgewerkt; trouwens ook in de gedrukte tekst heeft hij nog een en ander toegevoegd. Dat Elsschot de kern van zijn verhaal van laag naar laag, van versie naar versie steeds verder uitbreidt, is trouwens een procédé dat we ook in ander werk van hem aantreffen.

Literatuur

De aanduiding '*Lijmen* [1924]' verwijst naar de eerste druk van de roman: Willem Elsschot, *Lijmen*. Antwerpen 1924, L.J. Janssens (Keurserie, 8); '*De Vlaamsche Gids*' verwijst naar de tijdschriftpublicatie: *De Vlaamsche Gids*, XI (1922-23), 289-324, 385-425 en 481-532.

Het handschrift van *Lijmen* is in privébezit. De eigenaar stelde ons een digitale kopie ter beschikking, waarvoor onze dank.

Een uitvoeriger bespreking van de Korthals-episode vindt men bij Marcel De Smedt, 'Uit Elsschots schrijfatelier', in: *Achter de schermen*, 3, 1-2 (september 2001), 1-7. Zie voorts Marcel De Smedt, 'Het manuscript van *Lijmen* van Willem Elsschot', in: *Spiegel der Letteren*, 37 (1995), 4, 315-331, waarin meer over de relatie Bohrmann-Mies (319), de 'spiegel'-episode (317-318) en de toespraak van Bohrmann (324-326).

Jan van Hattem schrijft over Elsschots onvrede met het lijmen in *Willem Elsschot. Mythes bij het leven. Een biografie*. Antwerpen/Amsterdam 2004, Houtekiet, 170-180.

Marcel De Smedt (1948) is gewoon hoogleraar en campusbibliothecaris Geesteswetenschappen aan de K.U.Leuven. Hij doceert Heuristiek, Methodologie en Editiewetenschap. Zijn wetenschappelijk werk situeert zich vooral op het domein van de teksteditie.

Verzen voor een bleek en mager lief en van een bleke roofridder

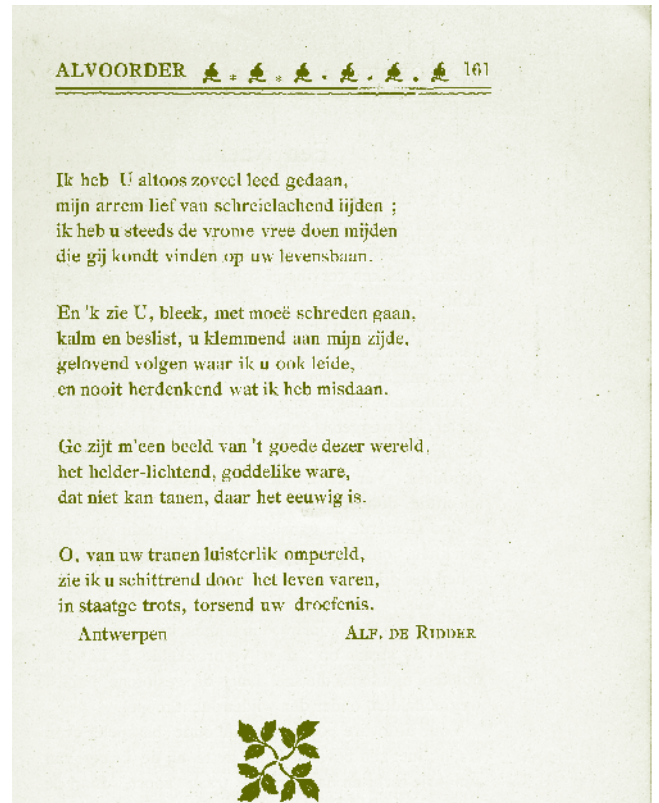
'Aan Fine' van Willem Elsschot en 'Nog een brief' van Jotie T'Hooft

Joris Gerits

Wat heb ik misdaan?

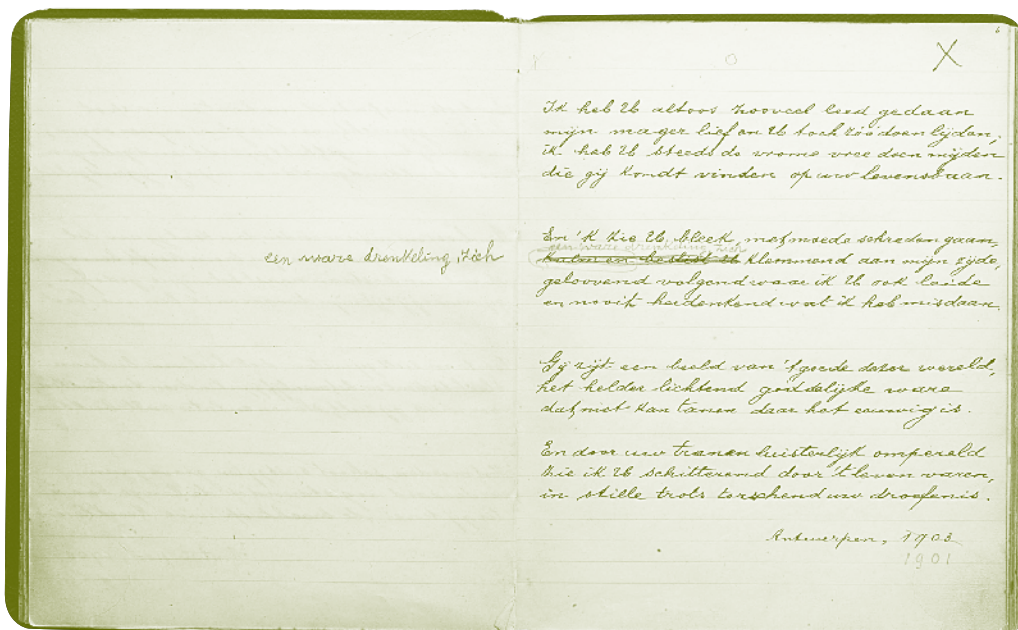
Volgens Bibeb, die Walter De Ridder uitgebreid geïnterviewd had voor *Vrij Nederland* (7-9-1963), werd de oudste zoon van Elsschot geboren in 1901, 'het jaar nadat Fons de Ridder zijn Finne (toen allebei 18) op de kermis in Bergen leerde kennen'. Noteer de schrijfwijze van 'Finne' en 'Bergen'. In de *Haagse Post* (9-12-1970) schreven Eelke de Jong en Jacob Groot over die ontmoeting al wat preciezer: 'In de winter van 1900 ontmoette hij op de kermis van Berchem de mooie timmermansdochter Fine Scheurwegen, die kort daarop van hem in verwachting raakte'. Vic van de Reijt zal in de uitgave van Elsschots *Brieven* (1993), in een korte biografische notitie over de periode 1899-1901, sec vermelden: 'Ontmoet Jeannetta Josephina (Fine) Scheurwegen uit Berchem. Wordt op 29 augustus 1901 vader van een zoon'.

Van Bergen zijn we op de kermis in Berchem beland en dan in Berchem tout court. In haar 'journalistiek-wetenschappelijk-detectiveachtige' boek *Willem Elsschot. Man van woorden* heeft Martine Cuyt de ware toedracht onthuld van de kennismaking van Fonne van den bakker, wiens familie zich tot de bourgeoisie had opgewerkt, met Fine die uit een arbeidersgezin afkomstig was: 'Joséphine Scheurwegen is dienstbode geweest bij de De Ridders'. Elsschot heeft dus geen kermislief, maar de meid zwanger gemaakt. Martine Cuyt citeert in dat verband een nog niet eerder gepubliceerde brief van de zeventienjarige Alfons De Ridder, gedateerd 17 oktober 1899 en met de aanhef

Het nog titelloze 'Aan Fine' in *Alvoorder* (collectie AMVC-Let-terenhuus).

'Liefste Jos'. Daarin verwijt de jonge aanbieder zijn lieve Jos op pathetische wijze dat zij haar vriendin de voorkeur heeft gegeven boven de beminde die ze nochtans 'in een oogenblik vol geestvervoering eeuwige liefde en trouw [had] gezworen'. 'Wij zullen dus alleen zijn voortaan en altoos. Niet dat ik niets meer om u geef! Verre van daar: Liefste Jos, nog dikwijls denk ik dankbaar aan u, het eerste meisje dat ik innig bemind heb en dat ik steeds heb geëerbiedigd'. De feiten blijken niet helemaal te stroken met de manier waarop de jeugdige Alfons ze in zijn brief voorstelt. Maar in het gedicht dat in april 1901 gepubliceerd werd in het Antwerpse bohème-blad *Alvoorder*, zonder titel en met de openingsregel: 'Ik heb U altoos zooveel leed gedaan' heeft hij de toon gezet van zijn relatie met Fine. Eerst is zij op 29 augustus 1901

Handschrift van 'Aan Fine' (particuliere collectie).

AAN FINE

Ik heb u altijd zooveel leed gedaan
mijn mager lief en u toch zoo doen lijden;
ik heb u steeds de vrome vree doen mijden
die gij kondt vinden op uw levensbaan.

En 'k zie u bleek, met moede schreden gaan,
kalm en beslist u klemmend aan mijn zijde,
geloovend volgend waar ik u ook leide
en nooit herdenkend wat ik heb misdaan.

Gij zijt een beeld van 't goede dezer wereld,
het helder lichtend goddelijk ware
dat niet kan tanen daar het eeuwig is.

En door uw tranen luisterlijk ompereld
zie ik u schitterend door 't leven varen,
in stille trots torsend uw droefenis.

Antwerpen 1903

de moeder van zijn zoon Walter geworden en op 8 augustus 1908 in Berchem zijn wettige echtgenote.

De tweede versregel in *Alvoorder*, dat hij samen met medescholieren van het atheneum in 1900 opgericht had (en waarvan nooit een tweede jaargang zou verschijnen), luidde: 'mijn arrem lief van schreienlachend lijden'. In de tweede oplage van het *Verzameld werk* uit 1957, de tekst die als basis gediend heeft van de editie van Elsschots *Verzen* door Peter de Bruijn in 2004, staat als tweede regel 'mijn mager lief en u toch zoo doen lijden'. Volgens T.J.M. Versteeg is die regel nu 'van zijn Boutiaans ornaat ontgaan'. Meer nog dan naar Boutens kan men in het compositum 'schreienlachend' een verwijzing zien naar Kloos. Vele jeugdgedichten van Elsschot verraden immers de invloed van Kloos, zoals Kris Steyaert heeft aangetoond. Opvallend wat de vorm betreft is ook dat vijf van de zeven gedichten die Elsschot in *Alvoorder* gepubliceerd heeft sonnetten waren. Slechts één ervan, 'Aan Fine', is uiteindelijk overgebleven in de editie *Verzen* van Peter de Bruijn, die uitsluitend de door Elsschot geautoriseerde gedichten bevat. Behalve 'Aan Fine' is ook nog het moedergedicht met de openingsregel 'Als vader slaapt gelijk een rustig beest' (*Verzen*, 14) in de sonnetvorm geschreven.

Retrospectie, prospectie, introspectie

'Aan Fine' is geen retrospectief gedicht waarin een wat ouder en wellicht wijzer geworden dichter terugblijkt op de relatie met zijn geliefde en erkent dat hij haar alleen maar leed en verdriet heeft aangedaan (r. 1 en 14), onvrede in haar bestaan heeft gebracht (r. 3-4) en beklemming (r. 6), terwijl hij haar domineerde (r. 7) en geen enkel besef van schuld ontwikkeld heeft (r. 8).

'Aan Fine' is prospectief geschreven door een achttienjarige voor een mager lief dat een samenleven met hem mag verwachten dat een woelig, uitputtend, pijnlijk en droef gebeuren zal worden. Als we er van uitgaan dat er voldoende aanwijzingen zijn om het lyrische ik in Elsschots *Verzen* te laten samenvallen met de biografische persoon Alfons De Ridder, dan is het merkwaardig te constateren dat gevoelens van 'spijt' van in het begin de toon hebben bepaald van de relatie tussen de 'ik' en de 'gij' in het gedicht, van het leven van Fons en Fine *erbuiten*. Een vergelijkbare spijt doortrekt ook de moedergedichten en zelfs het hele oeuvre van Elsschot, zoals Jan C. Villierius betoogd heeft:

Spijt, daarvan is heel Elsschots werk doortrokken: spijt beheerste zijn leven, spijt bracht hem herhaaldelijk tot schrijven. Vandaar dat

hij in het merendeel van zijn novellen en gedichten reageert op gebeurtenissen van jaren, soms vele jaren geleden; dat een groot deel van zijn werk herleefd verleden is, niet ontstaan uit een romantisch verlangen, het voorbije te idealiseren, maar uit het verontrustende besef dat dat voorbije beter, idealer, anders had kunnen en moeten zijn. De dichter voelt zich door het onherroepelijke verleden bedreigd: de daarin gemaakte fouten zijn onherstelbaar.

Kris Steyaert heeft erop gewezen dat kortsluitingen in de communicatie, het falen of zelfs de afwezigheid ervan de kern van Elsschots *Verzen* uitmaken, terwijl de vele aansprekingen nu juist de indruk van het tegendeel kunnen wekken. 'Reeds bij de aanvang van zijn schrijversloopbaan heeft Elsschot de onmacht van het zeggen verheven tot kunst' is een van zijn conclusies. En wat kan de dichter ter compensatie van die communicatieve onmacht en de eruit voortkomende spijtgevoelens beter doen dan het voorwerp ervan te voorzien van formidabele kwaliteiten, waardoor de afstand tussen ik en gij nog groter wordt maar de ander tegelijk in een hyperbolische inhaalbeweging gerehabiliteerd wordt en met woorden schadeloos gesteld. Dat gebeurt in het bijzonder in het sextet van het sonnet 'Aan Fine', waar de geliefde zo maar even met de goddelijke eeuwige attributen van het goede, het ware en het schone wordt begiftigd. Die transcendentia uit het sextet staan in schril contrast met haar magerte, bleekheid, vermoeide tred in het octaaf. Van een volta gesproken!

Als Ida De Ridder, in haar herinneringen aan de dag waarop haar moeder stierf, schrijft hoe zij die één dag later stierf dan haar man 'werd opgebaard in de voorste kamer, naast haar man, elk in een smal bedje, als vreemden die toevallig in eenzelfde ramp samen waren omgekomen' drukt zij een zelfde hui-veringwekkende vervreemding uit als die haar vader zestig jaar eerder in 'Aan Fine' heeft verwoord.

Laus, luctus et consolatio

In zijn grafrede op 4 juni 1960 heeft Lode Craeybeckx, toen burgemeester van Antwerpen, het tweede kwatrijn en de eerste terzine van 'Aan Fine' geciteerd. In de traditie van de grafrede, waarin wat gezegd wordt de lof moet verkondigen van de overledene en gevoelens van rouw en troost bij de toehoorders moet wekken (*laus, luctus, consolatio*) heeft hij het citaat als volgt ingeleid: 'Het kleine en het kwade heeft hij allereerst in zich zelf gehaat. Hij kon biechten zoals alleen de gaafsten der karakters dat kunnen, ongenadig voor zichzelf, fouten – die aller mannen zijn – in zichzelf vergroot, omdat hij van de mens alleen het zuiverste beeld met schoonheid verenigen kon'. Burgemeester Craeybeckx gebruikt in zijn grafrede hetzelfde retorische middel als reclameman en dichter Alfons de Ridder in zijn sonnet voor Fine: sympathie creëren bij de toehoorder/lezer voor het leed dat men de ander aandoet door het luidop te verkondigen en door als compensatie voor het aangedane leed in de werkelijkheid de ander te idealiseren in het gedicht. Een zich levenslang aankondigend verdriet wordt in het sonnet 'Aan Fine' weggemasseerd door verzen waarin nog vele woorden voorkomen met een hoog Tachtigers-gehalte, maar ook al voldoende ondichterlijke, naakt alledaagse woorden die de gevoelens van de 'vent' achter de dichter verraden. En zoals bekend is dat de reden waarom gedichten van Elsschot, geschreven in het begin van de twintigste eeuw, dertig jaar later door de *Forum*-generatie omhelsd zullen worden als exemplarische voorbeelden van hun programma en herkend en erkend zullen worden als 'de

NOG EEN BRIEF

Lieve vrouw waar ik als meisje muziek op speelde
 ik weet dat ik nooit iets echt met u deelde
 dan het chagrijn dat toch van alle mensen is.
 Ik sterf, dus het kan niet dat ik mij vergis

als ik u zeg dat gij mijn hart op aarde waart.
 Ik heb, als zoveel anderen, niet het geringste begrepen
 ik was geen prins maar een roofridder met een zwaard
 al wist ik nog niet dat het voor u was geslepen.

Schone vrouw, ik heb mijn mond op de uwe gelegd
 en, liefste, toch soms de waarheid gezegd
 al is het onderscheid mij niet recht klaar.
 Ik wil nog spreken, maar mijn hart wordt zwaar

van de kiem die in mij is klaargelegd:
 de dood, hij spreekt straks wel recht.
 Ik wil u geen vergeving vragen of begrip,
 en dan, al lijkt ik nu een lange lijn, in uw leven

word ik dra een kleine stip.

Hier moet ik afscheid nemen, ik ben moe.
 Ik heb u geslagen - als een beul een dief met een roe
 terwijl mij niets ontstolen was of leek.
 Ik hou van u. Ik word net als mijn woorden: bleek.

Brussel 1977

wortelstok der Forumpoëzie' (S. Vestdijk). De conclusie waar-
 toe Garnt Stuiveling komt met betrekking tot Elsschots *Verzen*
 in hun algemeenheid, is ook geldig voor het individuele gedicht
 'Aan Fine': 'Zo doet deze beknopte, anekdotische poëzie ons
 verslag van een fundamenteel persoonlijke en daardoor juist zo
 algemeen-menselijke gemoedservaring: het onthutsende, nim-
 mer te loochenen, nooit meer te vergeten besef, hoe diep de
 wezenlijke wonde is waar de mens aan lijdt'.

Spreken tegen een afwezige

In de inleiding tot de uitgave van de *Brieven* schreef Vic van de
 Reijt dat de briefvorm Alfons De Ridder op het lijf geschreven
 was en dat die ook terug te vinden is in de *Verzen*, zoals in 'Aan
 Fine'. Brieven beginnen gewoonlijk met een aanspreking. We-
 gens de ruimtelijke scheiding tussen afzender en geadresseerde is

E L S S C H O T T I A N A

Meer plezier dan met Kaas

Studenten uit Indonesië lachten zich oprecht een kriek om de
 scène [uit de Middelnederlandse ridderroman *Ferguut*] waar-
 in Galiene Ferguuts bed bezoekt, haar hart verloren zegt te
 hebben en Ferguut dat onder het bed gaat zoeken – voor ons
 aardig genoeg als tekening van Ferguuts (dan nog) dorper-
 heid, maar literair gesproken toch een beetje kinderlijk. De
 allochtone studenten hadden er daarentegen merkbaar meer
 plezier in dan in, pakweg, het demasqué van *Kaas*, laat staan
 het nihilisme van *Het behouden huis*.

Frits van Oostrom, 'Multiculturele medioneerlandistiek'. In:
 Remco Sleiderink e.a. (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk
 lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D.
 Janssens*. Leuven/Amsterdam, Davidsfonds/Amsterdam Uni-
 versity Press, 2005, p. 440.

Jotie T'Hooft
 (collectie AMVC-Letterenhuis).

een gewoon gesprek onmogelijk. Het wordt vervangen door een
 inwendige monoloog waarin de afwezige imaginair tegenwoor-
 dig wordt gesteld. De spreker informeert via retorische vragen
 naar het doen en laten van de aangesprokene, wil diens opinie
 over een en ander vernemen, peilt naar zijn of haar gevoelens.
 De schrijver construeert een beeld van de ander en leeft zich in
 de ander in, maar het blijft eenrichtingsverkeer, eenzijdig. Bij
 verzen in een briefvorm komt daar nog bij dat ze expliciet ge-
 schreven zijn om ook nog door anderen dan de geadresseerde
 gelezen te worden. Die intentie kleurt het poëtische discours
 danig. De lezer van zulke verzen moet dan meer dan ooit zowel
 bedacht zijn op als beducht voor de grenzen tussen waarheid en
 schijn, onthulling en verhulling, het mechanisme van de projec-
 tie dat de emoties muteert en vertekent.

Jotie T'Hooft (1956-1977) was eenentwintig toen hij in de
 cyclus van zijn 12 laatste gedichten 'Nog een brief' schreef, een
 afscheidsbrief gericht aan zijn jonge vrouw Ingrid Weverbergh,
 met wie hij op zijn negentiende getrouwd was. Elsschot en Jotie
 T'Hooft hebben een vergelijkbare leeftijd wanneer ze beiden op
 hun manier afscheid nemen van de geliefde vrouw: Elsschot doet
 in 'Aan Fine' afstand van een ideaalbeeld en leeft daar dan nog
 zestig jaar mee verder in een realiteit die als verre van ideaal
 bestempeld kan worden. 'Onverschillig was hij tegenover zijn
 vrouw', zegt een bron die anoniem wenst te blijven. 'Tenzij ie-
 mand iets zei over haar. Dan zat hij op zijn paard. Wat dat betreft
 was hij een heel correct mens', heeft Martine Cuyt genoteerd.
 Jotie T'Hooft neemt afscheid van het meisje dat hij romantisch
 tot zijn 'hart op aarde' en zijn 'schone vrouw' gepromoveerd
 heeft, maar die toch maar zijn tweede keuze blijkt: de zelf geko-
 zen dood is veel aantrekkelijker en onweerstaanbaarder.

Chagrijn

'Aan Fine' en 'Nog een brief' hebben de belijdenis gemeenschap-
 pelijk van het leed dat de ikfiguren hun lief hebben aangedaan
 en nog zullen aandoen. Elsschot vat het samen in de woorden
 'leed' 'lijden', 'tranen', 'droefenis'. Jotie T'Hooft beperkt zich
 tot 'chagrijn'. Hij is wel veel explicieter in de beelden die hij
 gebruikt om zijn rol in de pijniging van de geliefde aan te geven:
 hij is 'een roofridder met een zwaard', 'een beul', 'een dief met
 een roe'. Elsschot houdt het algemener: hij is de vredeverstoor-
 der (r. 3), de man met een kort of helemaal geen geheugen wat
 schuldbewustzijn betreft (r. 8). Gemeenschappelijk in beide ge-
 dichten is de hypostasering van de vrouw, bij Elsschot tot 'een
 beeld van 't goede dezer wereld,/ het helder lichtend goddelijk
 ware', bij T'Hooft tot 'mijn hart op aarde'.

Het perspectief waarin dat gebeurt is wel opvallend tegenge-
 steld. In 'Aan Fine' ziet het lyrische ik de geliefde vrouw enerzijds
 'bleek, met moede schreden gaan', haar droefheid 'in stille trots

torsend', maar dat is anderzijds geen belemmering voor het ik om haar in de voorlaatste regel schitterend door 't leven te zien varen. In 'Nog een brief' ziet de ikfiguur zichzelf almaar bleker, vermoeder, levensmoeder worden. Er is geen sprake van nog verder stappen op de levensbaan, laat staan van 'schitterend door 't leven varen'. Van de lange lijn die het ik nu nog lijkt te representeren in het leven van de geliefde zal heel binnenkort alleen nog een kleine stip overblijven. 'Aan Fine' is ondanks alle morele en emotionele beklemming een gedicht met een crescendo, 'Nog een brief' verloopt *diminuendo* en *decrescendo*. Het is een neoromantisch gedicht, waarin de doodobsessie, die in heel het dichterschap oevre van T'Hooft centraal staat, prominent aanwezig is. Het is bekend dat de eenentwintigjarige dichter nauwelijks enkele dagen na het schrijven van deze afscheidsbrief de dood bij het woord heeft gevoegd. Ontgoocheling, bitterheid, onbegrip en fundamentele eenzaamheid kleuren de afscheidsboodschap zwart van deze roofridder die hier ook als een moraalridder spreekt, niet alleen namens zichzelf maar ook namens 'zoveel anderen'. Hij betreft zijn en hun egoïsme, beseft de dubbelzinnigheid waarmee hij zijn liefde heeft beleefd en er over gesproken heeft. 'Schone vrouw, ik heb mijn mond op de uwe gelegd/ en, liefste, toch soms de waarheid gezegd/ al is het onderscheid mij niet recht klaar'.

Ook in 'Aan Fine' is een romantisch dichter aan het woord, die zich als jonge volwassene al in het keurslijf van de burgerlijke conventies gekneld weet. Later zal hij die soms onuitstaanbare spanning gestalte geven door in zijn proza zijn ik te splitsen in een Boorman en een Laarmans van wie Fine als partner optreedt. Tussen het schrijven van de gedichten van beide spijtoptanten liggen meer dan 75 jaren. De een schreef zijn bittere bekentenis aan het begin van zijn literaire carrière, de ander sloot ze er onherroepelijk mee af.

Literatuur

De titelloze versie van 'Aan Fine' verscheen in *Alvoorder*, 1 (1900-1901), 4, 161. Hier wordt het gedicht geciteerd naar Willem Elsschot,

Verzen. Ed. Peter de Bruijn e.a. Amsterdam 2004, Athenaeum – Polak & Van Gennep (Volledig werk, 10), 10.

Veel van de geciteerde teksten zijn opgenomen in Annemarie Kets-Vree (red.), *Over Willem Elsschot. Beschouwingen en interviews*. 's-Gravenhage 1982, Bzztôh: Bibeb, 'Walter De Ridder: "Ik heb mijn vader nooit uitbundig horen lachen"' (24-28, citaat op p. 25); Elke de Jong en Jacob Groot, 'De echte Laarmans en Boorman' (36-47, citaat op p. 37); T.J.M. Versteeg, 'De thema's van Elsschots poëzie' (224-231, citaat op p. 224); Jan C. Villerius, 'Elsschots Dwaallicht is een tocht naar Bethlehem' (250-255, citaat op p. 251); Garmt Stuiveling, 'Willem Elsschot, dichter en prozaïst' (130-144, citaat op p. 132).

Vic van de Reijts opmerking over de briefvorm en zijn biografische notitie staan in Willem Elsschot, *Brieven*. Ed. Vic van de Reijt m.m.v. Lidewijde Paris. Amsterdam 1993, Querido, 7 en 17. Martine Cuyts versie van de ontmoeting Fons-Fine, de voorheen onbekende brief en de anonieme getuigenis zijn te vinden in *Willem Elsschot. Man van woorden*. Antwerpen/Amsterdam 2004, Meulenhoff/Manteau, 18-19 en 25.

Kris Steyaert toonde de invloed van Kloos aan in 'Willem Elsschot: Vlaamse Kloos? Over de falende stem van een barenkoning', in: *Revolver*, 31 (2004), 2, 56-65 (citaat over 'de onmacht van het zeggen' op p. 63). Ida De Ridder schreef in hetzelfde tijdschriftnummer 'De dag waarop mijn moeder stierf' (52-55, citaat op p. 52).

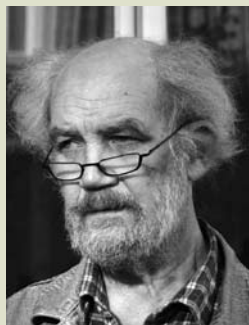
De grafrede van Lode Craeybeckx wordt geciteerd door S. Carmiggelt, *Ontmoetingen met Willem Elsschot*, Amsterdam 1985, Arbeiderspers, 133-139 (citaat op p. 137).

Joris Gerits (1943) is hoogleraar moderne Nederlandse literatuur en taalbeheersing aan de Universiteit Antwerpen. Hij is redacteur van *Streven* en *Dietsche Warande & Belfort*, en huidig voorzitter van de Raad van Bestuur van het Vlaams Fonds voor de Letteren. Hij is samen met Marleen Smeyers en Yves T'Sjoen de edituur van *Gedichten* van Hugues C. Pernath (Tielt, Lannoo/Atlas, 2005). Hij schrijft bijdragen over recente poëzie en proza onder meer in *Ons Erfdeel*, *Poëziekrant* en *De Leeswolf*.

Jan van Hattem (1942-2005)

Leo De Haes

Jan van Hattem
(foto Veerle Werverbergh).

Op 8 november 2005 overleed Jan van Hattem in Frankrijk aan een slepende ziekte. Van Hattem studeerde rechten, en politieke en sociale wetenschappen en was docent aan de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit van Tilburg. Nadat hij de universiteit vaarwel had gezegd, stortte hij zich op de letteren, met name op bibliografische werken. Hij publiceerde onder meer *Bibliografie Theun de Vries* (met Dick Zandbergen en Gaston Dolmans) en *Bibliografie Louis Paul Boon*. Vervolgens begon hij in tijdschriften als *Boelvaar Poef*, *De Parelduiker* en *De Brakke Hond* artikelen te publiceren over Boon en Elsschot, zoals 'De hoorspelen van Louis Paul Boon', 'De Leo J. Krynprj: een onafhankelijke jury', 'Kuiperijen rond de Krynprj' en 'De ontdekking van een toneelstuk "van" Willem Elsschot. De geboorte van een farce en de oplossing van het auteurschap'. In *Achter de schermen* publiceerde hij 'De rol van Willem Elsschot in de bekroning van Louis Paul Boon'. In 2004 kwam bij Houtekiet zijn controversiële biografie *Willem Elsschot. Mythes bij het leven* uit. Dat boek viel, net als al zijn andere werk, op door de hoge polemische toon.

Jan van Hattem woonde de laatste jaren in Antwerpen en leidde een zwerfend bestaan, op het randje van de armoede. Het belette hem niet om onvermoeibaar en vrolijk gemutst in archieven te duiken en belangrijke nieuwe facetten van Boon en Elsschot naar boven te spitten. Op elke nieuwe vondst reageerde hij zo blij als een kind. En dat deze amateur-historicus erin slaagde dingen te vinden die anderen over het hoofd zagen, zal eens te meer blijken, als zijn nagelaten werk – onder meer over de 'kroegen van Elsschot' – gepubliceerd wordt. Een ogenschijnlijke querulant in geschrifte, was Jan in werkelijkheid een minzame, gezellige praatvaar in persoon. Hoe dan ook, met Jan van Hattem verliezen de Boon- én de Elsschotresearch een even eigenzinnige als waardevolle en hardnekkige *no nonsense*-onderzoeker.

Het Verzameld werk

Als er een boek is dat al lang verdiende te verschijnen in de prachtige Gouden Reeks van Athenaeum – Polak & Van Genneep, dan is dat ongetwijfeld het *Verzameld werk* van Willem Elsschot, met de prachtige tekeningen van Peter van Hugten. De uitgever heeft natuurlijk gewacht tot de reeks van het *Volledig werk* nagenoeg voltooid was, zodat recht kon worden gedaan aan de authentieke tekst van het oeuvre, ontdaan van alle tekstcorrupties die er in de loop van de voorbije decennia waren ingeslopen. Dit nieuwe *Verzameld werk* is uitgegeven na toepassing van de laatste nieuwe spellingregels. Als in de lente van 2006 ook nog het laatste deel van het *Volledig werk* verschijnt, deel 11 met als titel *Nagelaten werk*, dan heeft iedere Elsschottiaan de ruggengraat van het Elsschot-oeuvre binnen handbereik. Een mijlpaal voor het Willem Elsschot Genootschap, dat beide uitgaven in de bekende verzenddozen heeft kunnen meesturen.

In het vorige nummer van *Achter de schermen* verscheen ‘Borms, Blok en Belang. Bedenkingen bij *Willem Elsschot. Mythes bij het leven* van Jan van Hattem’, geschreven door Matthijs de Ridder. Jan van Hattem was van plan hierop te reageren, maar wij vernamen dat hij op 8 november 2005 in het Franse Rustroff is overleden. Wij willen hulde brengen aan de niet aflatende speurzin van deze controverse Elsschottiaan, die ervoor gezorgd heeft dat heel wat onbekend materiaal over de schrijver Elsschot en de reclameman Alfons De Ridder boven water is gekomen. Onlangs nog schreef hij ons uitvoerig over zijn toekomstige publicatieplannen. Uitgever Leo De Haes herdenkt Jan van Hattem in deze nieuwsbrief.

Tot slot melden wij u dat de voorbereidende vergaderingen zijn opgestart om van het Elsschotjaar 2007 een heuse topper te maken. Uiteraard gaan we daarover uitvoerig rapporteren. Ook het volgende benefietdiner *Lijmen bij dwaallicht* krijgt stilaan vorm. Op 28 maart 2006 zal Steve Stevaert, Minister van Staat en gouverneur van de provincie Limburg, zijn eigenzinnige visie op Elsschot naar voren brengen. In deze zending vindt u alvast een vroege uitnodiging.

Cyriel Van Tilborgh
Voorzitter

COLOFON

Deze editie van de nieuwsbrief *Achter de schermen*, uitgegeven door het Willem Elsschot Genootschap v.z.w., verscheen in februari 2006 in een oplage van 800 exemplaren, bestemd voor de leden van het W.E.G.

Lezersservice

<http://www.weg.be>

info@weg.be

Bank

België:

KBC Bank - Antwerpen 409-8578841-11

Nederland:

ABN AMRO BANK - Breda 53.28.777.13

Secretariaat

Lijsterbeslaan 6 | B-2920 Kalmthout | België

tel. & fax: 03/666.78.70

Redactie

Koen Rymenants

(koen.rymenants@arts.kuleuven.be)

Cyriel Van Tilborgh

(cyriel.van.tilborgh@skynet.be)

Bestuur

Voorzitter: Cyriel Van Tilborgh

Vice-voorzitter: Vic van de Reijt

Bestuursleden:

Jan Maniewski

Yvan De Roover

Janny Nijhof

Koen Rymenants

Erika Pelemans

Secretariaat Benefietdiner:

Ann De Rammelaere

WEG-fotograaf: Alain Giebens

(alain.giebens@skynet.be)

Ereleden W.E.G.

AMVC-Letterenhuis

Athenaeum – Polak & Van Genneep

Atmosphere

Bas Lubberhuis

Canvas

De Groene Amsterdammer

De Morgen

De Standaard

DiaLogica – Equilibris

Ernst & Young

Gazet van Antwerpen

Groep C & Slangen

Het Belang van Limburg

Het Parool

KBC Bank & Verzekering

Knack-Weekend

Lessius Hogeschool

McKinsey & Company

Meulenhoff | Manteau

Nijgh & Van Ditmar

Vlaams Fonds voor de Letteren

Vrij Nederland

VVL BBDO

Lay-out & druk

Jan Vanriet, Jan Depover

EPO